

10. આદિવાસી લોકસાહિત્યના સમર્થ સંશોધક-સંપાદક: ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

ડૉ. રીપલબેન બી. પટેલ

“... જીવનના આરંભે સર્જક બહાર આવવા પાંખો ફફડાવતો હતો પણ લોકસાહિત્ય સંશોધને ચિત્ત પર કબજો લઈ લીધો....આથી મારામાંનો સર્જક ઊંડો ને ઊંડો ઢબૂરાવા લાગ્યો...”(પૃ.14, 'મારી લોકયાત્રા')

સાબરકાંઠાના હિંમતનગર તાલુકાનું જામણા ગામ (જન્મ- 19નવેમ્બર,1943)એ ડૉ.ભગવાનદાસ પટેલનું વતન. ખેડબ્રહ્મામાં અધ્યાપન કાર્ય દરમિયાન તેઓ ત્યાંના વનોમાં વસતા આદિલોકોના સંપર્કમાં આવ્યા. આરંભમાં તો ત્યાંના લોકોની બોલી, વ્યવહાર કશું સમજાતું નહીં તેમ છતાં તેઓ તેનું આકર્ષણ અનુભવતા હતા. ત્યાંના આદિલોકના લોકજીવનને વધારે સારી રીતે સમજવા તેઓ ભીલમય બની ગયા અને પ્રેમાદરપૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદિત કરી આદિલોકોની મૌખિક પરંપરાનું સમગ્રરૂપમાં સંપાદન કરી શક્યા.

આદિવાસી સાહિત્યના સંશોધન તરફ વળ્યા તેની પાછળ એક સૂચક ઘટના જવાબદાર છે. અષાઢની એક મેઘલી સાંજે ખેડબ્રહ્માની હરણાવ નદીના પૂલ ઉપરથી જતાં આદિવાસી યુવક-યુવતીઓને મસ્તીથી ઝૂમતાં અને ગીતો ગાતાં સાંભળ્યાં. ભલે ગીતના શબ્દો ન સમજાયા, પણ સમૂહ ગીતનો હર્ષાવેશ હૃદયને સ્પર્શી ગયો. તેઓ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી ગીતો સાંભળતા-સાંભળતા તેમની પાછળ દોરાયા. એ ગીતના શબ્દો યાદ રાખી બીજા દિવસે પોતાની સ્કૂલના એક આદિવાસી વિદ્યાર્થી પાસેથી તેનો અર્થ મેળવ્યો અને આનંદવિભોર થઈ ગયા. આ પ્રજા પાસે અમૂલ્ય કંઠસ્થ સાહિત્ય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એ પ્રેમ ગીતની એક પંક્તિ :

‘ જળુકો મેલી દેઝે ‘લા,
એણે જળુકેની જળુકે પાસી આવું’ લા!’

અર્થાત્, હે પ્રિયતમ,તું દર્પણ મૂકી દેજે, તેના પરાવર્તિત કિરણે હું તારી પાસે પાછી આવીશ ! – સાંભળી તેઓ અભિભૂત થયા અને તેમને આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને તેના કંઠ- પરંપરાના સાહિત્યના અભ્યાસમાં રસ જાગ્યો, સંશોધનનો વિચાર મનમાં ઝબક્યો.એ માટેના સંશોધનની વાત શાળાના સંચાલક શ્રી નંદુભાઈને જણાવી. ત્યારે નંદુભાઈના ભગવાનદાસ પટેલ માટેના શબ્દો:

“તારા લોકસાહિત્યમાં મૂલ પૂળો કે સળગી જાય. મુઠ્ઠીમાં સમાય એટલાં તો તારાં હાડકાં છે. અને તારા બાપનો તો સાત ખોટનો એકનો એક દીકરો છે. આજે ભીખો જેમ વધારાઈ ગયો એમ તું પણ વધેરાઈ જઈશ.વર્ષોથી અહીં રહું છું. તું ભીલોને શું સમજે? હું જાણું છું ભીલનો કોઈ વિશ્વાસ નહીં. અને તારે લોકસાહિત્ય શોધવું હોય તો જાને સૌરાષ્ટ્રમાં.” પરંતુ પોતાના અડગ નિશ્ચય આગળ આ શબ્દોથી તેઓ જરાયે ડગ્યા નહીં અને આદિલોકની આરાધના કરનાર કૃષિકાર પરિવારનો એક ભાષા શિક્ષક આદિવાસીમાં ભળ્યો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા આ ક્ષેત્રના ધુરંધર જેમણે ચારણી લોકસાહિત્યના એકત્રીકરણ અને સંશોધન સંપાદનમાં મોટું કામ કર્યું છે. તે પછી ગુજરાતને ભગવાનદાસ પટેલના રૂપમાં એક એવા સંશોધક-સંપાદક મળ્યા કે જેમણે 1980 થી 2002 સુધી કુલ 22 વર્ષ ક્ષેત્રકાર્ય કરી આદિવાસીઓના ડુંગરે-ડુંગરે, છાપરે-છાપરે ફરી અદભુત સાહિત્યને સંપાદિત કર્યું છે. લોકના પ્રેમ, લાગણી ભાવનાંના નિકટથી દર્શન થયાં છે. લોકે તેમને હૃદયનો પટારો ખોલીને અમૂલ્ય કંઠસ્થ સાહિત્ય આપ્યું છે. ભગવાનદાસે શારીરિક,સામાજિક કે આર્થિક કોઈ તકલીફો સામે હાર માની નથી. જો તેમણે ભૌતિક સુખોને ત્યાગીને કંઠસ્થ સાહિત્યને શબ્દદેહ ન આપ્યો હોત તો જગત આ અતિમૂલ્યવાન સાહિત્યથી અજાણ રહી જાત.

‘લીલા મોરિયા’(1983)થી પ્રારંભિત તેમની સંશોધનયાત્રા 35 જેટલા પુસ્તકો અને સંશોધનલેખો સુધી વિસ્તરે છે.તેમજ 1500 જેટલી કેસેટ્સમાં કંઠસ્થ પરંપરિત સાહિત્યને ધ્વનિમુદ્રણ કર્યું છે. - એમાં એમણે લોકગીત, લોક કથાથી માંડીને ઉત્તર ગુજરાતના આદિવાસીઓના સમગ્ર જીવન પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. 17 માઈલના ડુંગર પ્રવાસ દરમિયાન પ્રાગૈતિહાસિક કાળની 110 જેટલી માનવ વસાહતો, 16 પાષાણ સમાધિઓ, પાંચ ચિત્રગુફાઓ, 1500 પાષાણ ઓજારો શોધ્યા. 70 હજાર વર્ષ પૂર્વેના માનવજીવન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પરનું સંશોધન (ઈ.1992)ખેડબ્રહ્મા તાલુકાની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં શબ્દસ્થ થયું.

ઉત્તર ગુજરાતના તો ભગવાનદાસ પટેલ એક અને અનન્ય છે. કંઠ પરંપરાનું લોકસાહિત્ય અને ડૉ.ભગવાનદાસ પટેલ આજે એકબીજાના પર્યાય થઈ ગયા છે. ડૉ.હસુ યાજ્ઞિક કહે છે તેમ, “ આ પહેલાં ગુજરાતમાં, ભારતમાં કે મારી જાણમાં છે તેટલા આ ક્ષેત્રના વિશ્વમાં કોઈપણ એક સંશોધકે, કોઈ એક જ જાતિના કંઠ સાહિત્ય પર આવું-આટલું કાર્ય નથી કર્યું. તેમાંય તે ‘ગુજરાંનો અરેલો ‘ અને ‘રાઠોર વારતા’ એ બે લોક મહાકાવ્યોનું સંપાદન તથા ‘ ભીલોનું ભારથ’ અને ‘રોમ સીતમાની વારતા’ એ બે મહાપુરાકથાનાં કુળનાં લોકાખ્યાન તો આ ક્ષેત્રના ગુજરાતી રોપેલા ચાર સીમાસ્તંભો છે.” (ભીલી સાહિત્ય એક અધ્યયન) ઉપરાંત, ‘તોળી રાણીની વાર્તા’ અને ‘રૂપા રાણીની વાર્તા’ જેવા મહાનગ્રંથો પણ ઉલ્લેખનીય છે. તેમના દ્વારા સંપાદિત ‘ભારથ’નો સાહિત્યઅકાદમી,દિલ્હી દ્વારા 23 ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થઈ રહ્યો છે. સાત વર્ષ આદિવાસી અકાદમીના માનદ નિયામકપદે રહીને વિશ્વકક્ષાનું આદિવાસી સાંસ્કૃતિક સ્વરોનું સંગ્રહાલય સર્જવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

ભગવાનદાસ પટેલ પોતાની જાતને આદિલોકની ટપાલ લઈ આવતા ટપાલી તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના સંપાદનની વાત કરીએ તો, ભીલોના જીવન અને ઋતુચક્ર સાથે વણાયેલાં આદિલોકોના ગીતોના સંગ્રહોમાં ‘લીલા મોરિયા’(1982) જેમાં પ્રણય અને વિરહવેદનાના (102)ગીતોનો સંગ્રહ છે. ભીલોમાં વિવાહ પૂર્વેનો પ્રેમ સમાજમાન્ય સ્વીકૃત પરંપરા છે. પરંતુ ક્યારેક એવું બને કે પસંદ કરેલી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન ન થાય! અને તેના કારણે જ આદિવાસી સાહિત્યમાં વિરહગીતોનું પ્રમાણ વધારે છે અને દાંપત્ય જીવનનું તો લગભગ ગેરહાજર જ છે. તેમ છતાં મિલન-વિરહના ભાવ મર્મસ્પર્શી છે. આ ઉપરાંત લગ્નગીતો, બાધા-માનતાના ગીતો, હોળીના ગીતોનું સંપાદન તેમની કૃતિઓમાં થયેલું છે.

કથાગીત,કથા,ગીતકથા, પઝન વારતા(ભજન વારતા), પુરાકથાઓ તેમના સંશોધન-સંપાદન ગ્રંથોમાં શબ્દસ્થ થયેલાં છે. ‘રોમ સીતમાની વારતા’(1995), ‘ભીલોનું ભારથ’(1997) જેવા લોક મહાકાવ્યોમાં ભીલોમાં પ્રચલિત રામકથા અને પાંડવકથાનું સમર્થ દસ્તાવેજીકરણ શબ્દસ્થ થયેલું છે. બહારથી સીધી-સાદી અભણ દેખાતી આ પ્રજા પાસે એક કંઠસ્થ રામકથા છે. ‘રોમ સીતમાની વારતા’ માં ઇન્દ્ર-ગૌતમ પ્રસંગ, ભગવાન શિવ પરીક્ષા-પ્રસંગ, સીતા-હનુમાન ઉત્પત્તિ-પ્રસંગ રોચક છે. આ કથામાં રામ એક સામાન્ય માણસ તરીકે ચિત્રિત છે અને સીતાના ચરિત્રમાં આ પ્રજા શક્તિ સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે. આ કૃતિના પ્રસંગો ભીલોની જીવનશૈલીનું પ્રમાણ છે. કારણ કે રામ-સીતા-લક્ષ્મણ વગેરે ચરિત્રો આ જાતિના સંસ્કારો, રીતિ-નીતિને અનુસરીને જ કામ કરે છે.

‘ભીલી ભારથ’ લોકમહાકાવ્યમાં આદિવાસીઓની ભક્તિ અને પંથ પરંપરા વિશે જાણકારી મળે છે. ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ કહે છે, “ હોમરને કે કાલિદાસને પણ અદેખાઈ આવે એવી ઉપમા આ ભીલી મહાકાવ્યમાં ચમકી જાય છે.”(વનસ્વર’, સં. બળવંત જાની, 2005) તો ‘રાઠોર વારતા’(1992) એ વેર અને એમાંથી જન્મતા સર્વનાશની કથા છે. વેરીનું માથું વાટી, મૃતકની સમાધિ પર રુધિરાભિષેક કરી આ ગીતકથા ગવાય છે.’ગુજરાંનો અરેલો’ માં દાડ અને સ્ત્રીને કારણે થતાં યુદ્ધ અને વંશનાશની પીડાની કથા છે.

‘ મારી લોકયાત્રા’ એમનું આત્મવૃત્તાંત છે. આમ તો આ પુસ્તક પ્રકારની દ્રષ્ટિએ આત્મકથાના વર્ગનું છે. ‘આત્મકથન’ માં લેખક પોતે જણાવે છે તેમ ‘આ મારી આત્મકથા નથી, લોકને ઉકેલવા જતાં થયેલા અનુભવોની ‘આનંદકથા’ છે.’ તેમની આ કૃતિ એમની પોતાની, ને તેમણે આપણને કરાવેલી લોક-યાત્રા છે. લેખકના આંતરજીવનનોય તેમાં જીવંત સાક્ષાત્કાર થાય છે. આકૃતિમાં લેખકે બાળપણ, કિશોરકાળ અને વિદ્યાર્થીકાળની સાથે આદિવાસી લોકોના કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રત્યેનો લગાવ કેવી રીતે થયો? વગેરે જેવી બાબતોનો પરિચય કરાવ્યો છે. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક ‘લોકયાત્રાનું અક્ષર તીર્થ’ ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ ‘ આ પુસ્તક સંસ્મરણ કથાના પ્રકારનું છે, છતાં એમાં પણ નવા જ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. સાદી સરળ અને રસાળ શૈલીમાં લખાયેલ આ પુસ્તક અને પ્રદેશોનું નિર્વા વ્યાજ પર્યટન કરાવ્યાનો અનુભવ કરાવે છે. લેખકસર્જી ભીલસૃષ્ટિમાં ભાવક પોતે જાણે ખોવાઈ જાય છે.

આમ, ડૉ.ભગવાનદાસ પટેલનું નામ અને જ્ઞાતિ ફક્ત એમની પહેલી ઓળખ છે. કર્મથી તો તેઓ સંપૂર્ણ આદિવાસી બની ગયેલા. તેમણે આદિવાસી વિસ્તારમાં જઈને ક્ષેત્ર સંશોધનનું કાર્ય કરીને, વિશેષ કામગીરી કરીને રાજ્યના મૌખિક સાહિત્યને મુખ્ય સાહિત્ય પ્રવાહમાં લાવ્યા છે. ભીલી બોલીને ભાષાનું સ્થાન અપાવ્યું છે.લેખકે વાચકને આદિવાસી પ્રજામાં રહેલા સંસ્કારો, તેમનામાં રહેલી માનવતા, તેમના રીતરિવાજો વગેરેની ઝાંખી તેમની સત્વશીલ સાહિત્ય કૃતિઓમાં કરાવી છે. આમ, આ રીતે આદિવાસીઓ પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. તેઓ અસંસ્કૃત જનજાતિ નથી; પરંતુ આપણી ખરી પરંપરા એમનામાં સચવાયેલી છે એ સત્ય એમણે ઉજાગર કર્યું છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નામના ને એવો ડર્જ મેળવનાર ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ માટે બળવંત ચા ની યોગ્ય જ કહે છે ; ‘ ભગવાનદાસના કામ જેવું અને જેટલું કામ અન્ય પ્રાંતમાં કોઈએ કર્યું હશે કે કેમ એ અંગે મને શંકા છે.... વિદ્વાનો, નખસીખ જાણકારીનો કોઈ મોભો માથે રાખ્યા વગર એક શિક્ષક જ્ઞાનોપાસના, સંનિષ્ઠા અને નિરભેળ વિદ્યાપ્રીતિથી સાહિત્ય-સંશોધનક્ષેત્રે ક્રિયાશીલ રહીને કેવાં સ્થાન-માન પ્રાપ્ત કરી શકે એનું વિશ્વ સમક્ષ

આદિવાસી લોકસાહિત્યના સમર્થ સંશોધક-સંપાદક: ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

મૂકવા માટેનું ઉદાહરણ છે ભગવાનદાસ. એ રીતે ભગવાનદાસ પટેલ એ ગુજરાતનું ભારતને-વિશ્વને પ્રદાન છે.'(વનસ્વર', પૃ. 26) અને આજે ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે એમનું કાર્ય એક ઝળહળતા શિખરરૂપ બની રહ્યું છે.

સંદર્ભ

1. ભીલી સાહિત્ય : એક અધ્યયન, સં. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ગુર્જરી ટ્રાયબલ ફાઉન્ડેશન, અંબાજી, 2009
2. વનસ્વર, સં. ડૉ. બળવંત જાની,,ગુજ.સા.અ. ગાંધીનગર, 2005